

нього дуже мало спільного з колективом, а вчителі розглядають свого колегу як «політкомісара», призначеного для роботи в колективі»⁸⁷. Разом з цим зміст отримуваних вчителями директив, а також аналіз різного роду звернень вчительства дає змогу зробити беззаперечний висновок — комуністичне виховання в школі й так перебувало на належному рівні і жорстко контролювалося владою. Тому кількість комуністів серед вчителів не характеризує справжній стан справ із комуністичним вихованням.

Про реальну роль комуністичного світогляду свідчить чисельність і частка комсомольців. Їх кількість збільшилася з 34 869 осіб у 1932/33 навчальному році до 49 608 осіб у 1938/39, але частка зросла не так помітно — з 25,9% до 26,7%, а разом з комуністами навіть незначно знизилася (з 31% до 28,5%)⁸⁸. Певною мірою на це вплинуло зниження активності вчительства в громадській роботі. Перед педагогами стояли настільки об'ємні освітні завдання, що Кремль влітку 1932 р. визнав за доцільне «запропонувати місцевим організаціям не відривати вчителя для громадської роботи під час занять в школі та готування до них (готування до лекцій, самоосвіта, участь на курсах і методичних нарадах і т. ін.), категорично заборонивши використовувати вчителя на виконання різних технічних доручень для роботи в сільраді РВК і т. ін.»⁸⁹. Досвідчені педагоги мали допомагати в професійному становленні своїм молодшим колегам. Однак це не означало, що освітяни опинилися на узбіччі агітаційного впливу. Характерною є заувага М. Скрипника, зроблена ним в грудні 1929 р.: «Хто стоятиме осторонь від нашого громадського життя, той кінець-кінцем підпаде під вплив ворожих нам класових елементів»⁹⁰. Просто комуністичне виховання передусім слід було застосовувати в навчальному процесі та в шкільній виховній роботі. Для перевиховання дорослого населення існували різного роду політосвітні органи.

Для впливу на саме вчительство окрім директивних і агітаційних засобів застосовувалася ще й профспілкова лінія. Майже всі учителі були членами спілки робітників освіти (*Робос*). За станом на 1 жовтня 1934 р. 183 з 185,8 тис. (98,5%) працівників початкових та середніх шкіл (тобто не лише вчителі, а всі, хто працював у школі) були членами спілки Робос⁹¹. У порівнянні з іншими галузями праці охоплення профспілкою вчителів було найвище. У середньому по Україні охоплення працюючих профспілками становило 75%⁹². Одним із основних напрямків діяльності спілки Робос поряд з пропагандою нового способу життя стала турбота про матеріальне забезпечення вчительства. Діючи насамперед через профспілкові важелі, Кремль в роки «великого перелому» зумів так побудувати свою політику, що переважна частина вчительства виконувала компартійні директиви не під адміністративним тиском, а ідеологічно свідомо та з економічних інтересів.

3. Матеріальне становище освітян

Матеріальне забезпечення вчительства доби реконструктивного періоду не було безпроблемним. Урядова політика у цьому питанні, а відтак і способи та величина матеріального забезпечення вчителів, розпадається на два часових відрізки. Під час першого з них, який продовжувався до 1934 р., грошова частка в матеріальному забезпеченні відігравала не надто вагому роль. Другий — з 1934 до 1939 рр., — це час поступового встановлення тієї структури шкільної

освіти та таких засад матеріального заохочення, що з невеликими змінами застосовувалися до кінця існування СРСР. В матеріальному забезпеченні вчителів на перше місце знову вийшла грошова оплата.

Символом, який продемонстрував знецінення грошей на початку «великого перелому», стала реорганізація Наркомату торгівлі на Наркомат постачання. Таке рішення було офіційно затверджене постановою РНК УСРР та ВУЦВК від 26 грудня 1930 р.⁹³ Але запровадити безтоварне виробництво Кремлю знову (як і в 1918–1920 рр.) не вдалося. Наприкінці 1934 р. відбулася зворотна зміна — на місці Наркомату постачання з'явився Наркомат внутрішньої торгівлі. В лютому 1935 р. це рішення затвердив XIII Всеукраїнський з'їзд рад та вніс відповідні поправки до Конституції УСРР⁹⁴.

Перед аналізом та порівнянням матеріального забезпечення вчительства у ці два підперіоди звернемо увагу на ті його складові, становлення яких протягом 1928–1939 р. відбувався поступально. Мова йде про пенсійне забезпечення ветеранів освітнянської ниви та пільги сільським вчителям.

Лінія комуністичного виховання червоною ниткою проходила через спрямовані на вирішення матеріально-побутових потреб освітян владні рішення. Компарти́йно-радянське керівництво намагалося створити такі умови для вчителів, коли б вони не за страх, а за совість та матеріальну вигоду служили Кремлю. Ця лінія проглядається навіть у нарахуванні пенсій. 3 липня 1929 р. ЦВК та РНК СРСР ухвалили постанову «Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років»⁹⁵. Головна вимога для отримання пенсійного забезпечення була цілком слушна — 25 років стажу на освітній роботі. Не вважалися перервою служба в Червоній армії, радянських і профспілкових органах, перебування у в'язниці з політичних мотивів за дорадянських часів, вимушене безробіття⁹⁶.

Здавалося б, мова йшла про забезпечення ветеранам освітньої галузі гідного матеріального забезпечення. Однак більш ретельний аналіз постанови спонукає до висновку, що на допомогу держави могли розраховувати лише ті вчителі, які були активними будівниками комунізму. Права на пенсію позбавлялися ті, хто у який-небудь період своєї діяльності потрапляв до категорії позбавлених виборчих прав осіб. Зокрема, це стосувалося «урядовців білих армій, керівників контрреволюційних банд», різного роду служителів культу та ін. А таких серед українського вчительства, особливо сільського «петлюрівського», було чимало. У пояснювальній до цього закону інструкції зазначалося: «Коли зазначену в цьому переліку особу буде поновлено в виборчих правах, їй надається право на пенсію на загальних підставах, але до її стажу не зараховують тієї роботи, що їй дана особа проводила перед тим, як стати причетною до справ, за які позбавляють виборчого права»⁹⁷.

Було ще одне обмеження. Пенсію мали право отримувати лише ті ветерани, які мінімум 5 років пропрацювали в радянській школі⁹⁸. У внесених у квітні 1931 р. змінах до закону було вирішено «продовжити до 10 років стаж радянської служби, потрібний, щоб одержувати пенсію за вислугу років»⁹⁹. В Україні цим самим позбавлялися права на пенсійне забезпечення ті освітяни, які в роки відмови влади від фінансування школи (1921/22–1923/24) були змушені покинути вчителювання або ж у якийсь із періодів з інших причин хоч ненадовго переходили на іншу роботу.

Розмір пенсії за вислугу років для вчителів за законом 1929 р. становив 30 руб. для вчителів I концентру (1–4 групи) та 40 руб. для вчителів 5–7 груп¹⁰⁰. Для порівняння зауважимо, що на 1928/29 рік пересічна ставка вчителя I концентру становила 56,9 руб. у місті та 47 руб. на селі, а вчителя II концентру 76,6 руб. у місті та 68,9 руб. на селі¹⁰¹. Оскільки заробітна плата складалася не лише з ставки, то можна висловити припущення, що пенсія мала складати приблизно половину заробітної плати. Це положення було уточнено в 1931 р. Пункт 6 видозміненого закону про пенсійне забезпечення мав такий вигляд: «Пенсію встановлюється в половині пересічної місячної заробітної плати за останні 12 місяців до призначення пенсії».

У 1931 р. було змінено ще одну норму. За законом 1929 р. особа, яка залишалася вчителювати, з усієї пенсії отримувала лише 10 руб.¹⁰², а з 1931 — половину пенсії незалежно від заробітку¹⁰³. Якщо ж новоявлений пенсіонер вирішив би працювати на якійсь іншій, не освітній роботі, то сума його нової зарплатні та вчительської пенсії не мала перевищувати заробітної плати за останній рік праці¹⁰⁴. Іншими словами, якщо на новому місці роботи колишній вчитель отримував більше, ніж у школі, то він позбавлявся права на пенсію. Цікава деталь пенсійного забезпечення: на штатних викладачів фізичної культури в школах та інструкторів з фізичної культури дія пенсійного законодавства поширилася лише з квітня 1934 р., коли спеціальне рішення про це ухвалив ВУЦВК¹⁰⁵. Та й до самої фізкультури, як «органічної частини комуністичного виховання», увага влади з середини 1930-х рр. відчутно підвищилася¹⁰⁶. Як було відзначено в постанові РНК УСРР від 3 вересня 1935 р. «Про фізичне виховання в початковій і середній школі», уроки фізкультури та різного роду спортивні гуртки, які потрібно було організовувати в школах, «виховують навички, застосовувані в трудовій та бойовій обстановках»¹⁰⁷.

Важливим засобом заохочення до праці сільських вчителів, які й складали основну масу вчительства, було надання пільг. До 1930 р. діяло положення від 5 серпня 1925 р. «Про пільги для навчителів у сільських школах соціального виховання»¹⁰⁸. В ухваленій 24 липня 1930 р. постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про пільги робітникам соціально-культурних установ» нічого принципово змінено не було, хіба що пільги сільських вчителів було поширено на інші категорії працівників. Так само, як і раніше, сільські і селищні ради повинні були забезпечити вчителів «незалежно від розміру одержуваної на посаді заробітної плати, безплатним житлом, по змозі при відповідній установі, з опаленням і освітленням коштом відповідного бюджету», а у випадку відсутності такого житла — повну компенсацію грошима¹⁰⁹.

Діти вчителів, які попрацювали щонайменше три роки в сільській школі (раніше норми про три роки не було) отримували пільгові умови при вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів «і по змозі забезпечувалися стипендіями». Було підтверджено також норму про доплату за роботу в сільській місцевості за кожні три роки роботи (але не більше чотирьох надвишок). Відлік дії цієї норми перенесли з початку 1925/26 навчального року на 1 жовтня 1926 р. та замість визначеної у 1925 р. частки (10% до основного окладу) диференціацію зробили за освітою та концентром. Так, вчителі з вищою або середньою педагогічною освітою I концентру мали отримувати доплату 72 руб. на рік,

а з іншою освітою — 60 руб. Для II концентру ставки були трохи вищими — за кожні три роки роботи в селі вчителям належало отримувати щорічну надбавку в 125 руб. для тих, хто отримав вищу освіту, і 100 руб. — для усіх інших викладачів¹¹⁰. У новій редакції закону зник пункт про надання сільським вчителям «на час літньої перерви чергової відпустки реченцем на 2 місяці»¹¹¹.

Через чотири роки, вже після того, як була ухвалена згадана нами вище постанова ЦК ВКП(б) «Про структуру школи», ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили директиву «Про додаткові пільги вчителям загальноосвітньої школи». У ній йшлося про поширення деяких існуючих пільг на нові категорії освітян та про появу нових надвишок. Положення 1930 р. про надвишки до заробітної плати за кожні три роки стажу розповсюджувалися тепер на «педагогічно-інструкторський персонал» усіх міських шкіл. Щоправда, для них точкою відліку було 1 вересня 1931 р. і необхідною умовою була ще й безперервна праця протягом останніх двох років на одному місці або ж переведення за наказом органів народної освіти¹¹².

Для сільських вчителів теж вводилися нові заохочення до праці. Щоб укорінити вчителя в селі на додаток до вже існуючих надвишок вводився новий їх тип — «за безперервну роботу в одній школі». Принцип був схожий на попередній — за 3 роки безперервної праці в одній школі, але не більше 4 надвишок. Відлік йшов з 1 вересня 1931 р. Розміри надвишок в рік були таким: «а) в початковій школі для тих, хто мають вищу й середню освіту — 48 крб., для тих, хто має іншу освіту — 36 крб.; б) у старших класах неповної середньої школи (5, 6, 7 класи) та середньої школи (8, 9, 10 класи) для тих, хто мають вищу освіту, — 80 крб., для тих, хто має середню — 65 крб.»¹¹³.

Незважаючи на усю важливість пенсійного забезпечення та всіляких пільг, не вони були визначальними в матеріальному забезпеченні вчителів. В певний період навіть і не заробітна плата була для них головним матеріальним стимулом. Разом з цим темпи зростання пересічних заробітків у галузі освіти були вищими у порівнянні з іншими галузями праці, що свідчить про справді підвищену роль вчительства в будованому комуністичному суспільстві. Так, якщо в 1927 р., тобто напередодні «великого перелому», річні заробітки освітян, якщо взяти по галузях праці, були вищими лише за поденних робітників, хатніх робітниць та працівників сільського господарства, то в голодоморні 1932 та 1933 рр. вони вже випереджали ще й велику (за винятком службовців, в тому числі інженерно-технічних робітників) та дрібну промисловість, будівництво, транспорт (за винятком водного), торгівлю, громадське харчування, охорону здоров'я¹¹⁴. У абсолютних цифрах пересічна річна зарплатня зросла з 522 руб. в 1926/27 р. (43,5 руб. в місяць) та 1959 руб. в 1934 р. (161 руб. на місяць)¹¹⁵. Найбільш бурхливим було зростання у вирішальні роки «великого перелому». Так, якщо в 1929 р. зростання становило близько 11% по відношенню до попереднього року, то в 1930 — 25%, в 1931 — 43%, в 1932 — 26%, а вже в 1933 — 7%, в 1934 — 12%¹¹⁶. В той же час, як це не парадоксально виглядає, саме роки найбільшого зростання заробітної плати були найважчими в матеріальному плані.

Головним питанням матеріального забезпечення стало харчування вчителів та їх утриманців. На селі воно було найбільш безпосереднім чином пов'язано із

хлібозаготівельною кампанією. Зауважимо, що вчителі небезпідставно розглядалися владою як агенти впливу. Освітяни в більшості своїй розуміли об'єктивну потребу індустріалізації, необхідність змін в організації сільськогосподарського виробництва. Більшовицькі ідеологи в свою чергу зробили все, щоб ототожнити потребу цих змін із комуністичним будівництвом. 13 серпня 1929 р. керівництво спілки Робос звернулося до освітян із посланням, у якому виклало своє бачення ситуації. Зауважимо, що це був початок нової хлібозаготівельної кампанії, в ході якої остаточно були перекреслені будь які сподівання до ненасильницького створення колективних господарств на селі та зроблено вирішальний крок до позбавлення селян будь-яких матеріальних стимулів щодо сумлінної праці. У цитованому зверненні акценти, звичайно, були розставлені зовсім по-іншому (*збережені мовні особливості документу — Авт.*):

«До всіх профорганізацій спілки Робос та до всіх освітян»¹¹⁷.

Однією з форм зв'язку між п'ятирічним планом промисловості та сільського господарства є ПОСТАЧАННЯ ХЛІБОМ.

Реконструкція старих підприємств і побудова нових, організація роботи на заново побудованих підприємствах, вимагає додаткових кадрів робітників, яких треба постачати хлібом. Розвиток сільського господарства в тих галузях, які не продукують хліба /бавовна, вівчарство і т. ін./ вимагають також постачання тих груп населення, що ведуть це господарство. Нарешті, для виконання плану, треба мати й деякі резерви хлібу.

Всі ці обставини роблять постачання хліба значним і важливим фактором у виконанні 5-річного плану нашого господарства і вимагають особливої уваги до переведення хлібозаготівлі з максимальною успішністю...

Минула хлібозаготовча кампанія свідчить, що участь освітян зростає, порівнюючи з попередніми роками, але все ж таки не в достатній мірі. Крім того, були факти, коли деякі групи освітян недостатньо розуміли, що хлібозаготівля це є одна з форм класової політики партії на селі, що куркуль без примусу хліб не дасть і що взяти хліб нього можна лише на основі класової боротьби. Нарешті, були випадки, коли окремі освітяни, головне ті, що мають власне господарство, ставали активно на бік куркуля.

В цю хлібозаготівлю треба, щоб освітяни не лише збільшили свою участь в ній, але й піднести її на вищий щабель: **ВИЯВИТИ ЧІТКУ КЛАСОВУ ПОЗИЦІЮ В УСІЙ СВОЇЙ РОБОТІ.**

Зокрема, на освітян падає завдання:

1. Роз'яснити значіння хлібозаготівлі, як звена, що в'яже окремі розділи загального плану і сприяє виконання його.

2. Роз'яснити значіння хлібозаготівлі, як класової політики партії на селі.

3. Популяризувати план хлібозаготівлі району й окремого села.

4. Організувати періодичну перевірку виконання плану.

5. Допомогати партії в організації бідняцько-середняцької громадськості навколо планових завдань хлібозаготівель.

Всі форми масової роботи /доповіді, бесіди, інсценівки, стінні газети й бюлетені, суди, походи, демонстрації й т. ін. / треба мобілізувати для цієї роботи широко застосовуючи методи соцзмагання /села з селом, земгромад, кутків, окремих господарств/.

Оскільки в минулі кампанії куркулі намагалися використати деякі відсталі групи села, зокрема селянок, звернути особливу увагу на роботу серед жінок»¹¹⁸.

Таким чином ця інструкція, як і політика влади загалом, мала на меті зробити із вчителя щось на кшталт комнезамівця періоду 1920–21 рр., але, в силу свого становища на селі, краще політично підкованого та більш впливового. Непов'язаний із сільськогосподарським виробництвом, але матеріально особисто зацікавлений у хлібозаготівлях вчитель мав стати активним провідником комуністичного штурму та нового внутрішньоселянського розбрату. Бачимо, що даній інструкції немає жодного слова про те, як сприяти збільшенню *виробництва* хліба, увага зосереджена винятково на тому, як його *забрати*. Організаційні важелі як агітаційно-пропагандистської роботи, так і заходів, спрямованих на забезпечення вчителів різного роду продовольством, зосереджувалися в спілці Робос.

У зв'язку із різким збільшенням хлібозаготівельних планів з урожаєм 1929 р. почалися реальні труднощі в забезпеченні продовольством освітян. Після неврожаю 1928 р. проблема вирішувалася тим, що вчителям дозволяли купляти певну кількість хліба в місцевих кооперативних магазинах за заготівельними цінами. Урожай 1929 р. був непоганий, то ж потреба в такому способі постачання вчителів начебто відпала. Тогочасна ситуація досить ґрунтовно характеризується у датованому 3 вересня 1929 р. звіті Дніпропетровської окружної філії спілки Робос до Харкова: «По районах округи припинили видавати учителям борошно на харчування. По більшості районів його не видають вже два місяці. Кооперація по заготовних цінах хліба не продає. Купувати в селян по вільних цінах — це порушує хлібозаготовчі плани і робітники на це в масі не йдуть. На базарах часто й густо трапляється, що від учителя ховають печений хліб /заява Дніпропетровського РМК, Магдалинівського і т.д./. Тому зараз масове явище, що перед Окрфілією ставиться питання про регулювання постачання хлібом. Окрторг (*окружне відділення наркомату торгівлі — Авт.*) заявляє, що інструкція минулого року про постачання борошном сільської інтелігенції не відмінена і тому райвики мають за цією інструкцією вести постачання хлібом.

На місцях /Солонянський район/ райвиконком пояснює, що постачали хлібом у минулому році тому, що його тоді мало було, тепер, коли багато, учителі повинні самі про себе дбати. На думку окрфілії, це не вирішення питання, це буде штовхати учителя робити те, проти чого він разом з окрвиконком бореться на селі. По деяких місцях учителі купують у селах хліб і кооперація зараховує селянинові продаж на рахунок того, що він має здати по хлібозаготівлі, незалежно від того, по якій ціні хліб продано»¹¹⁹.

Таким чином, представники Дніпропетровської окружної філії спілки Робос навіть не обмовились про економічну неефективність здійснюваних владою заходів. Єдиною метою цього звернення стало доведення необхідності взяття державою на себе питання забезпечення сільських вчителів продовольством, оскільки в іншому випадку вони не стануть активними провідниками політики Кремля. Було заявлено, що «цю справу слід розв'язати так, щоб вчителі одержували в плановому порядку хліб від кооперації і ось чому:

- 1) Це збереже реальну зарплатню робітників;

2) Зараз та частина, що займається власним господарством, забезпечена хлібом. Це явище штовхає і останніх робітників на те, щоб теж зайнятися господарським «обростанієм». Багато вчителів так і кажуть, що з осені будуть для себе сіяти.

Таке явище негативно впливає на соціальну структуру учительства. Крім того, це відтягне масу вчительства від виробничої і громадської роботи.

3) Ведуть роботу в лікнепі, позиці, хлібозаготівельній кампанії»¹²⁰.

Подібні аргументи використовували освітяни і з інших регіонів УСРР. 11 жовтня члени районного відділу Іванківської спілки Робос на Київщині відзначили, що «та кількість борошна, що відпущена спілці РОБОС на жовтень місяць у розмірі 24 пудів на 92 членів, на утриманні яких знаходиться понад 150 їдців, з'являється нічим іншим як глумом над освітянською масою, тою масою, яка в цілому приймає саму активну участь в проведенні усіх поточних кампаній, зокрема, в кампанії по хлібозаготівлі... Таке забезпечення членів спілки Робос і надалі ставить під загрозу всю освітянську масу, примушуючи її цим іти за допомогою до заможного селянства, а то й куркуля, й платити йому по 5–6 карб за пуд зерна. Не говорячи про те, що це надзвичайно кепсько відбивається на економічному стані вчительства, такий стан справи із хлібопостачанням може довести невтриману масу освітян до збочення з ідеологічного боку, кинувши її в обійми куркуля — ворога сучасної перебудови села»¹²¹.

Владні органи погодилися з такими доводами освітян. Можливо, не скрізь і не завжди, але загалом ситуація із хлібопостачанням залагодилася, скарг значно поменшало. Типовою можна назвати розвиток ситуацію в Чернігівській окрузі: «Окрторгвідділ, отримавши директиву Наркомторгівлі, наприкінці вересня місяця визначив наряд на постачання хлібом учителів, не беручи до уваги ні утриманців, ні техробітників, що не мають власного господарства. Жовтень місяць був першим місяцем, коли вчительство почало одержувати хліб». Незабезпеченість утриманців та технічних робітників викликала обґрунтовані нарікання. Та вже в листопаді проблема була вирішена — вчительські родини отримали на місяць 9 кг борошна на їдця. У звіті Чернігівської окрфілії Робос від 20 листопада 1929 р. відзначалося: «Визначення сталої одноманітної норми забезпечення хлібом не тільки учителів, а і їх утриманців, забезпечення хлібом техробітників — все це внесло значне заспокоєння в освітянську масу»¹²².

Звичайно, не скрізь постачання було налагоджено добре. Приміром, у зверненні Білоцерківської окрфілії Робос зазначалося, що «питання не вирішено до кінця» та констатувалося «перетворення профоб'єднань на борошняні крамниці». Цікаво, що недоліком визнавалося не саме «перетворення на крамницю», а та оставина, що «лише борошняну». Зауважувалося на потребі взяття під контроль Робос постачання іншими продуктами¹²³.

Наприкінці 1929 р. спілка Робос почала суворо відстежувати участь вчителів в колективізації та в посиленні агітації за неї. У грудні 1929 р. були підбиті перші підсумки. Вони були неповні і говорили радше про тенденцію, аніж про результати. Так от, в Київській окрузі за даними з 9 (з 21 наявних) районів членами колгоспів стало 37 учителів, причому 7 із них — їх головами¹²⁴. Цікава деталь: вчителя, який вів підготовчу роботу по організації колгоспу, а потім відмовився стати його членом, районна спілка вирішила виключити з членів спілки Робос¹²⁵,

що по суті означало його звільнення з роботи. Схожою була ситуація в усіх округах, де колективізація більш-менш просунулася вперед. Приміром, в Зінов'ївській окрузі «в організації СОЗ приймає участь до 80% загальної кількості освітян, що водночас, з'являються в більшій своїй частині організаторами і керівниками колективів СОЗ»¹²⁶. В Кременчуцькій окрузі на Семінівській районній конференції освітян було вирішено: «Кожен член спілки, що користується землею, повинен бути членом СОЗу чи колективу»¹²⁷ і т. ін. Мотиви вступу вчителів до колгоспів називалися у звіті Дніпропетровської окрфілії спілки Робос, де вчительство, «яке мало землю, майже все увійшло до СОЗу»: «Головними факторами, що сприяли вступу вчительства до СОЗу це, з одного боку, розуміння, що мати своє індивідуальне господарство перешкоджає йому в громадській роботі і ставить в невигідній позиції щодо активу і громадсько-політичних організацій, а, з другого боку, вступ до СОЗ вчителя, який немає змоги як слід обробити землю, вигідно з матеріального боку»¹²⁸.

Ігнорування потреб учителів в тогочасних умовах могло призвести до повторення гіркого досвіду революційних та перших пореволюційних років, коли чимало освітян опинилися в перших рядах антибільшовицького спротиву. Влада це усвідомлювала. У цьому ж звіті Дніпропетровської філії спілки Робос відзначалося: «Нерегулярне і неповне постачання хлібом вчительства (*тобто про відмову від постачання мови не йшло — Авт.*) штовхає вчительство на переоцінку свого місця в загальній радянській системі і в таких випадках іноді приходить до висновку, що учитель був і є непотрібний у порівнянні з іншими групами трудової інтелігенції на селі»¹²⁹.

Тривала «артпідготовка» у вигляді громадських навантажень, агітаційно-пропагандистської роботи, різного роду курсів та врешті цілковитої матеріальної залежності вчителя від влади зробили свою справу. Освітняни у переважній своїй більшості брали активну (і добровільну) участь у хлібозаготівлях та колективізації. В українській історіографії, навіть в новітній, до вчительства доби сталінської модернізації традиційно ставляться з пієтетом. Педагоги навіть у присвячених Голодомору та колективізації працях виглядають як жертви владної політики. Зокрема, такий висновок впливає з опублікованої в 2003 р. статті В. Даниленка та М. Кузьменка¹³⁰, в якій аналізується становище вчительства на початку 1930-х рр. Лише в деяких працях висвітлення ролі вчительства в здійсненні «великого перелому» стало більш різноманітним. Зокрема, Н. Бем відзначає: «Значна частина сільських вчителів була провідником волі сталінського керівництва на селі, самовіддано виконувала покладені на неї завдання та громадські доручення. Так, на засіданні сільради та активу комнезаму у с. Тарасівка Китайгородського району Кам'янецької округи обговорювалося питання про боротьбу з куркульським елементом. Протоколом засідання була зафіксована загальна думка присутніх про те, що на селі куркулів немає, і тільки вчителька категорично заперечувала проти тієї ухвали, залишившись при окремії думці»¹³¹.

Подібні приклади були непоодинокі, активна участь вчителів у здійсненні державної політики була нормою, а не винятком. Н. Бем слушно відзначає наслідки такого становища: «Незадоволення хліборобів колективізацією, розкуркуленням і перегинами в податковій політиці виявилось в негативному став-

ленні селян до сільських вчителів, свавільному ставленню до них з боку низового радянського апарату»¹³². Таким чином, в умовах поширення селянського руху навесні 1930 р. вчителі часто зазнавали переслідувань з боку селянських мас.

У звітах до керівництва спілки Робос з місць відзначалося, що в першій половині 1930 р. погрози та побиття вчителів стали нормою. Приміром, в одному з районів Шепетівської округи «тільки в одному селі не побили вчителя». В іншому «учителі не припускали розгрому насіннєвого фонду. Всіх вчителів важко побито, двох захопили в полон, з яких одного хотіли повісити, але тільки тяжко побили». В Старокостянтинівському районі «в Іршиках товпа напала на хату, почала ломати стіни, вчителі відстрілюючись, забили одного куркуля та двох поранили»¹³³.

Звичайно, не всі вчителі були активними прихильниками колективізації та «ліквідації куркуля як класу». Наприклад, сільська вчителька Зоя Борщова в листі до «Крестьянской газеты» писала: «Мені 38 років, я батрачка та народна вчителька одночасно. Особисто я не скривджена радянською владою: маю 1 й ¼ десятини землі, продподаток не сплачую, бо не маю коня, але буду захищати куркулів, тому що вони й за мене продподаток сплачують. Якби вся держава складалася з таких, як я, то як би вона існувала? Куркульське господарство нажите потом. Я сама хотіла б бути чесним куркулем, але я б раділа, що великий податок сплачую та своїм вмінням працювати... державі приношу користь»¹³⁴. Але такі погляди серед освітян були винятком. Радянська влада значною мірою впоралася з завданням виховання «комуністичного» вчительства.

При усій їх «провладності» навіть взимку 1930 р. освітян матеріально забезпечували далеко не завжди так, як планувалося. Так, наприкінці лютого в Сталінській, Дніпропетровській, Зінов'ївській, Бердичівській, Харківській, Криворізькій, Сумській, Тульчинській, Конотопській та Миколаївській округах на два-три місяці затримувалася зарплата, подекуди (Бердичівська, Шевченківська округи) була майже двомісячна затримки із видачею хліба. Та вчительство залишалося активним учасником ініційованого владою нищення самодостатнього селянства. Це було цілком закономірно, оскільки радянські педагоги і економічно незалежне від влади селянство на той час вже були самі по собі антагоністами.

У самий розпал колективізації зразка 1930 р. скарги на несвоєчасне постачання фактично припинилися. Однак з травня ця проблема знову постала. Як впливає з листування в системі спілки Робос, у травні 1930 р. окрторги отримали «загальне розпорядження припинити будь-які видачі хлібу по районах». «От унаслідок цього багато скарг від освітян на хлібопостачання», — зауважувалося в одному з таких звернень¹³⁵. Яскравим прикладом, який характеризує місце вчителя на селі в умовах ще до кінця здійсненої колективізації, є лист одного з радянських педагогів до газети «Народний учитель». Наведемо його увесь, оскільки вказані у ньому проблеми були типовими для всієї України, хіба що конкретні вияви негативного ставлення до вчителя могли різнитися:

«Коли б не чергові вибрики куркульні, то може б і не писалося. Чи бачив хто таке: у нашому селі селянки оголосили бойкот вчителям не продавати їм нічого, краще везти за 20–25 верст на базар 1 ф. масла й продати його дешевше, але не

вчителям. Ходять чутки, що це за «розкуркулення», «колективізацію» «усуспільнення» й т.п. І ми за свої гроші /що й досі одержуємо їх як не через 1,5 місяці, то через 2,5 місяці/ не можемо купити фунта масла, стакан сметани. Не без винятків, є свідомі жінки, що продають продукти, але таких можна по пальцях перерахувати. Дійсно, наші вчителі проробили дуже велику роботу в справі колективізації — не обійшлося й без «запаморочень», але ж вони не винні, що керуючі органи перекручували лінію партії. Сільрада цього не знає, а може знає і мовчить. Коли б у нас був базар, то ще б ми не журилися, а то біда, що відірвані й від району і від залізниці, і від базару. Та й, аж серце щемить, що живеш у ворожому оточенні і на тебе дивляться як на антихриста. Прийдеш в кооператив за чим-небудь, селяни всіляко ображають, глузують, посилають полоти соняшники, вимагають віддати їм свою зарплатню, взивають «дармоїдами», «панамі», нахваляються «розкуркулити», всього не перепишеш.

В нас борошна дають по 20 ф., але наполовину яшине-просяно-кукурузяне, а останнє жито з вівсом. Цукру маємо по 300 гр. У кооперативі не те що не можна одержати яєчок, а йдеш купляти собі панчохи, так треба принести 10 крашанок, хочеш набрати дитині на сорочку — неси масло, крашанки, сало. Крашанки в селі 1 карб за десяток та й то не купиш, бо під бойкотом, а в кооперативі 32 коп. Нехай ми будем без панчох, а діти наші голі. Он як живи «духом божим». І нікому не клопін, що падає працездатність, енергія і бажання працювати, бо часто-густо кішки (так в тексті — Авт.) «марш іграють»¹³⁶.

Як випливає із листа, вчитель усвідомлював, що перебуває «у ворожому оточенні, яке вбачає в ньому «антихриста» і «дармоїда». Основною вимогою дописувача, або, іншими словами, шляхом вирішення проблеми, вбачалося взяття державою на себе матеріального забезпечення освітян. Таке бачення було типовим для радянських педагогів.

З початком хлібозаготівельної кампанії 1930–31 рр. кількість подібних звернень зросла. Втім, вчителі не завжди апелювали до влади, іноді вони просто кидали роботу. Так, за повідомленням виконкому Устимівської спілки Робос від 10 вересня 1930 р. з цього району перед початком 1930/31 навчального року виїхало 30 осіб. Хоча формально причини були вказані різні, у цьому повідомленні відзначалося таке: «Мотивівка що до пересування такої кількості товаришів — це кепське матеріальне забезпечення та відсутність постачання. З квітня місяця по цей час спілчани району окрім борошна нічого не отримували»¹³⁷.

Масових відходів вчителів з роботи, особливо з огляду на важливість їх ролі у здійсненні розпочатих владою заходів, компартійна верхівка допустити не могла, а потребу забезпечити вчителя зрозуміла. В ухваленій 28 серпня 1930 р. постанові ВУЦВК та РНК УСРР наголошувалося: «Ураховуючи важливість і складність нових завдань, що їх покладається на вчительство, визнати за потрібне значно поліпшити з нового бюджетового року матеріальний стан вчителів трудової школи й запропонувати Народному комісаріатові фінансів УСРР, районним виконавчим комітетам і міським радам вжити потрібних заходів до поліпшення матеріального стану вчительства. Запропонувати Народному комі-

саріату торгівлі забезпечити з 1 жовтня 1930 р. постачання вчителям сільської трудової школи та членам їхніх родин продуктів харчування й промислових товарів за нормами, встановленими для промислових робітників»¹³⁸. 23 січня 1931 р. постановою ВКК та РНК СРСР було внесено корективу у це положення: «Постачання вчителям сільської трудової школи хліба, цукру, чаю й промислового краму провадити за нормами робітничого постачання в даній місцевості»¹³⁹. Зауважимо, що норми постачання робітників села були відчутно меншими за промислові.

Ще до ухвалення централізованих постанов на місцях подекуди відшукували можливість забезпечити вчителів. Так, 31 серпня 1930 р. Херсонський окрввідділ спілки Робос повідомив: «На сьогодні Окргторгвідділ знаходе можливим забезпечити вчителів на рівні з робітниками села 2-й групи /1-а група є робітники радгоспів та тракторних майстерень) в такому розмірі»¹⁴⁰:

	працюючим	утриманцям
хліба	600	300
цукру	400	300
взуття	1 пара	---
промкрам	6 метрів	----

У всеукраїнському масштабі норми постачання було упорядковано у вересні 1930 р. Знаковою стала надрукована у «Вістях ВУЦВК» 7 вересня 1930 р. постанова, за якою «з метою забезпечення сприятливих умов сільського вчительства» встановлювалися такі норми постачання освітян села¹⁴¹:

<i>Назва продукції</i>	<i>Вчителі</i>	<i>Утриманці</i>
Печений хліб (на день, за бажанням замінюється на борошно)	600	300
круп	800	400
цукор	400	400
соняшникова олія (з жовтня)	250	100

Забезпечення хлібом та крупами мало надходити «з фонду 10% відрхувань від мірчука переважно перед усіма іншими витратами мірчука, а по цукру — із загальних сільських фондів»¹⁴². Таким чином, про централізоване постачання окремим рядком не йшлося, і тому збільшення норми для вчителів означало її зменшення для інших. У постанові також зазначалося, що «по дефіцитних промтоварах /мануфактура, взуття, готовий одяг та ін./ забезпечити поставання вчителів, вчительок та їх утриманців на однакових підставах з постачанням робочих села»¹⁴³.

Цей документ давав вчителям формальні підстави вимагати від місцевих органів влади забезпечити їх продуктами харчування та промкразом, однак не гарантував автоматичного і безпроблемного забезпечення. Встановлених норм треба було ще добиватися. Саме на це своїх підлеглих налаштовував ВУК Робос.

На місця розсилалися інструкції такого змісту: «Вам треба домагатися, щоб ці норми виконувала райкооперація, в разі невиконання норм ставити питання перед сільрадами та РВК»¹⁴⁴.

Не всі вчителі були задоволені офіційно затвердженими нормами постачання. Виявилося, що в ряді робітничих селищ освітяни до того часу забезпечувалися краще. Так, працівники Мар'ївської трудової школи (Попаснянський район) звернулися до ВУК Робос з таким питанням: «Цією постановою постачання вчителів промислових районів, зокрема, Попаснянського, погіршується й вчитель повинен згідно постанови одержувати менш від категорії службовців, бо до видання постанови вчителі одержували нарівні із категорією службовців і мали цукру 1000 гр., тепер 400 гр.; крупи 1000 гр., тепер 800. Олії теж одержували 1000 гр., а утриманці — 250. Таким чином, норми зменшені, а тому прохаю повідомити листовно або через пресу, чи можна в даному разі застосувати той закон, що погіршувати умови робітників не можна в тих випадках, коли до видання якогось закону робітники одержували більше?»¹⁴⁵.

Відповідь ВУК Робос була такою: «Законом, оголошеним у «Вістях» 7.09.30 року, передбачено загальні норми для сільського вчителства і робітничих селищ, де досі не видавано було нічого. Коли у вас досі вчителів постачали вищими нормами, то ніяк не треба припускати, щоб ті норми зменшувалося. Вам належить поставити питання перед місцевими організаціями про неприпустимість будь-якого погіршення умов праці». Насправді така відповідь окреслювала лише ставлення до проблеми самого керівництва спілки Робос, але не опиралася за законодавчо врегульовані положення. Тому ВУК одночасно звернувся до наркомату освіти з проханням домогтися заборони зменшення норм¹⁴⁶.

Здавалося б, проблема постачання вчителства була принципово вирішена. Однак за існуючою схемою вчителі «харчопродукцію» мали отримувати з місцевих фондів. Причому продукти видавалися щомісячно, а не на декілька місяців наперед. Тобто за відсутності вивезених у рахунок хлібозаготівель фондів на місцях вчителство могло залишитись без будь-якого забезпечення. Так і трапилося в багатьох місцевостях України вже навесні 1931 р. Ця ситуація достатньо висвітлена в історичних працях. Вперше в українській історіографії на важке матеріальне становище вчителства навесні 1931 р. звернули увагу ще в 1989 р. С. Кульчицький та Є. Шаталіна¹⁴⁷. Потім згадані ними відомості були опубліковані в збірнику документів¹⁴⁸ і відтак стали надбанням широкого кола науковців. З опублікованих документів також можна зробити висновок, що не останню роль в голодуванні вчителів відіграло негативне ставлення до них з боку селян.

Навесні 1932 р. ситуація повторилася. В охоплених голодом районах вчителство голодувало нарівні з усіма, а з огляду на відсутність запасів і потребу щомісячного постачання, подекуди і більше за інших. У листі Одеського обкому партії до ЦК КП(б)У від 23 травня 1932 р. відзначалося, що це не лише негативно відбивається на настроях вчителства, а й ставить під загрозу функціонування школи, оскільки вчителі просто кидають свою роботу¹⁴⁹. Визначалася і організаційна причина існуючої проблеми: «Таке становище в значній кількості районів пояснюється тим, що з осені 1931 р. колгоспи для постачання учителів

фондів не організовували, а зараз 80% колгоспів такі фонди створити неспроможні¹⁵⁰. Навесні 1932 р. влада реагувала на такі звернення і надавала допомогу на місцях. Не забували, звичайно, і про вчительство.

На початку хлібозаготівельної кампанії 1932/33 року змінилися підходи до формування фондів постачання педагогів. Укрколгоспцентр 25 серпня 1932 р. директиву до усіх голів облколгоспспілок, у якій зауважувалося: «1. Негайно виділити фонди у колгоспах районів суцільної колективізації для постачання вчителям хліба з розрахунку вчителю хліба — 600 грам на день, утриманцю — 300 грам., крупа (на місяць) — учителю 1000 грам, утриманцю — 500 грам. 2. Фонди виділити і забронювати, щоб цілком забезпечити вчителів і утриманців весь рік, хліб і крупу видається порядком, встановленим РКС і колгоспом: зерном, борошном або хлібом»¹⁵¹.

З огляду на важливу роль вчительства як в модернізації країни, так і в комуністичному вихованні влада намагалася не допустити повторення ситуації весни 1931 р., коли вчительство голодувало. Нові принципи формування вчительських фондів, а відтак і матеріального забезпечення освітян, були затверджені спеціальною постановою РНК УСРР від 7 жовтня 1932 р. З огляду на її важливість наводимо повний її зміст:

«Про застосування постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми й режим у середній та початковій школі» й виконання директив партії та уряду про постачання вчителів».

Щоб утворити нормальні умови постачання учителів на селі:

1. Встановити, що всі колгоспи повинні брати участь у постачанні вчителів харчо продуктами та виділити для цього потрібні харчові фонди на цілий рік.

2. Зобов'язати Укрколгоспцентр забезпечити цілковите застосування постанов ЦК ВКП(б) й Союзного Уряду, провадячи постачання вчителів та їхнім утриманням у колгоспах районів суцільної колективізації з харчових фондів колгоспів за нормами промислових робітників та їхніх утриманців даного району, для чого визначити /за певним списком/ такі райони й дати протягом декади на місця відповідну чітку директиву про постачання вчителів харчо продуктами за рахунок цих колгоспів.

На районах і селах із невеликим відсотком колективізованих господарств, для забезпечення постачання вчителів харчовими продуктами за нормами промислових робітників до виділених колгоспами фондів Облвиконкоми виділяють потрібну кількість харчових продуктів з централізованих фондів.

3 Зобов'язати НКпостачання виділені централізовані фонди на постачання вчителів розподілити поміж областями, порозумівшись з НКО освіти і ВУКом РОбос.

4. Зобов'язати НКпостачання та Вукопспілку протягом декади забезпечити постачання вчителів промкрасом, чітко визначивши порядок, за яким вчителі мають одержувати цей промкрас.

5. Зобов'язати облвиконкоми взяти справу постачання вчителів під особистий догляд, систематично перевіряючи її на місцях.

6. Доручити НК РСІ притягти до відповідальності керівників установ, що порушили директиви ЦК ВКУП(б) і Союзного Уряду про прирівнення вчителів до промислових робітників щодо постачання їх продуктами і промкрасом.

7. Запропонувати органам Прокуратури підсилити нагляд за здійсненням наведених директив Партії та Уряду, притягаючи до судової відповідальності осіб, винних у зламанні цих директив, у потрібних випадках провадити судові процеси відкритим порядком»¹⁵².

Зазначені підходи до формування вчительських фондів та визнання важливим значення вчителя відіграло провідну роль в тому, що становище освітян в голодоморний 1933 р. було не гірше, а то навіть і краще за весну 1931 та 1932 рр. Очолюваний М. Скрипником Наркомат освіти намагався добитися якомога повнішого охоплення освітян централізованим постачанням. Визначаючи кількість сільського вчителства станом на 1 грудня 1932 р. в 110 500 осіб, наркомат зазначав, що колгоспи забезпечують постачання 68 687 вчителів та 77 369 їхніх утриманців, централізованим постачанням охоплено 21 900 вчителів та 21 900 їхніх утриманців та наполягає на видачі централізованих пайків ще 19 913 вчителям та 26 792 утриманцям¹⁵³.

Задекларована недоторканість вчительських фондів в колгоспах та їх осібність від інших продовольчих запасів мала різні вияви. Траплялися випадки нецільового використання цього фонду, як, приміром, в Солонянському районі Дніпропетровської області в березні 1933 р., де навіть склали акт з цього приводу¹⁵⁴. З огляду на час складення акту, ймовірно йшлося про відсутність продовольства у фонді. Більше зустрічається згадок про інші «зловживання» — перебільшені розміри вчительських фондів. Зокрема, про це як про спосіб ухилення від хлібозаготівель йдеться у доповідній записці секретаря Харківського обкому партії Р. Терехова до ЦК КП(б)У від 16 грудня 1932 р. Характеризуючи становище в Кобеляцькому районі він відзначав: «В більшості перевірених колгоспів, окрім розбазарювання, крадіжок, розтаскування хліба, існує цілий ряд «фондів», під прапором яких ховаються і розбазарюються сотні центнерів хліба: фонд трактористів, в 2–3 рази перебільшений, фонд вчителів, фонд непрацевдатних, фонд громадського харчування»¹⁵⁵. На подібних способах «ухилення» від хлібозаготівель наголошував Л.Каганович, занотувавши 24 грудня 1932 р. у своєму щоденнику випадки з наданням 27 центнерів зерна для вчительського фонду для 7 вчителів Ново-Українського та 130 центнерів для 7 вчителів Велико-Виськівського районів Одеської області¹⁵⁶.

Слід зазначити, що принципову «небезпеку» існування відокремлених вчительських фондів для хлібозаготівельної кампанії влада усвідомила невдовзі після ухвалення власних рішень про їх створення. Ще 15 листопада 1932 р. була ухвалена постанова РНК УСРР «Про фонди для постачання вчителів» у якій відзначалося: «Відмітити, що за одержаними РНК УСРР матеріалами в усіх районах Харківської та в більшості районів інших областей, спостерігається тенденція утворювання спеціальних фондів постачання вчителів на весь рік; в більшості випадках під виглядом цих фондів утворюються фонди для постачання всіх службовців, що набагато перебивають дійсну потребу вчителів. Запропонувати всім ОВК та РНК АМСРР дати на місця категоричну директиву про те, щоб в тих районах, де пляни хлібозаготівель ще не виконано, негайно переключити не менш 85% цих фондів на виконання плану хлібозаготівель, зарахувавши це по відповідних колгоспах»¹⁵⁷.

Вказані вище конкретні приклади про перевищення вчительських фондів свідчили про фактичне невиконання цієї постанови, хоча про факт порушення центральних вказівок в цих документах не йшлося. Але сама постанова про використання вчительських фондів у хлібозаготівлях існувала і влада на місцях могла її застосувати. Приміром, на початку 1933 р. в Божедарівському районі Дніпропетровської області «разом з вивезенням посівматеріалу вивезено 80% учительського фонду»¹⁵⁸. Як відзначалося в довідці про настрої населення, «20% вчительського фонду, що залишилися, забезпечують вчителів приблизно на 1,5–2 місяці. Цей захід дещо сколихнув вчителів, які почали приймати більш активну участь в хлібозаготівельній кампанії, які намагаються не лише допомогти колгоспу виконати план, але й забезпечити засипання своїх фондів»¹⁵⁹. Іншими словами, вчителів ставили перед вибором: хочеш жити — вбивай інших.

На участі вчителів у вилученні продовольства слід зупинитися окремо. Вже опубліковані спогади, в яких досить часто роль вчителя при виконанні державних планів виглядає вкрай непривабливо. Як приклад, наведемо спогад Григорія Самійленка, 1915 р. народження, який на початку 1933 р. проживав в с. Тулиголови Кролевецького району Сумської області: «Ось приходить дитина до школи, а вчителька питає: «Чи хтось з вас хліб сьогодні їв? Підніміть руку». Дитина як дитина, знає, вона підняла руку. Зараз же батьків беруть і кажуть: «Що ж ти брешеш? У вас хліб є, а ти кажеш, що нема». Ну, й що було, знайшли»¹⁶⁰. Це вже не кажучи про вчителів комуністів та комсомольців, яких, за спогадом М. Френкіна, навіть із міст «брали на два, три тижні, місяць, два, три в якості уповноважених на село по викачуванню хліба»¹⁶¹. Звичайно, є спогади, в яких вказується, що вчителів толерантніше за інших уповноважених ставилися до голодуючих. Приміром, мешканка селища Білокуракине Агрипина Бондаренко, згадуючи хлібозаготівельну комісію зразка осені 1932 р., відзначає: «Боляче про це згадувати. Від хати до хати ходила комісія. Забирали все: худобу і зерно. Змітали все. В комісії були і добрі люди. За нас хотів заступитись вчитель. Говорив, щоб все не забирали, бо багато дітей. Але його не послухали»¹⁶². Однак у будь-якому випадку незаперечним є сам факт участі вчителя у бригадах, — влада сама поклала на вчителя такі обов'язки і відмовитися від них можливості не існувало.

Спогади у будь-якому випадку несуть відтінок проекції того часу, коли вони записувалися, на період, якого вони стосуються. Тому їх варто підкріпити документами зими 1932–1933 року. Вони збереглися в архівах. Ось сухе повідомлення з Одеського обкому спілки Робос до ВУК Робос: «Активна участь учительства у виявленні шкідницьких елементів в царині хлібозаготівель та залученні до колгоспів одноосібників. У Вознесенському [районі вчителями] виявлено 15 ворожих господарств, у Хмельівському 23 та залучено до колгоспів 40, у Благоївському 3, залучено — 5, у Хорлівському районі вчителі брали активну участь у відкритті ям, у Бобринецькому виявлено 168 ворожих господарств, залучено до колгоспу 4, у В. Олександрівському виявлено 83 ворожих елементів, в Комінтернівському виявлено подвійну куркульську бухгалтерію, в колгоспі знайдено захованих від держави 185 центнерів хліба, в Грушівському викрито велику кількість закопаного хліба. /В селі Бандурова за участю учнів школи викрито 10 центнерів хліба/»¹⁶³. Все перераховане не є результатом діяльності

тих бригад, де вчителі були одним з декількох членів, а стали наслідком ініціативи самих радянських педагогів.

Більш детальні і різносторонні звіти з Дніпропетровської області. У зведенні обласної спілки Робос від 5 січня 1933 р. читаємо: «З 20.12 156 чоловік в [учительських] бригадах. [За цей час] викрито ям з хлібом — 7, переведено зборів — 31, зроблено доповідей і бесід — 31, організовано учнівських бригад — 21, бригадами освітян заготовлено хліба 176 центнера та мобілізовано коштів 1 381 крб. Бригади виявляють спекулянтів та крадіїв хліба і через сільради притягають до відповідальності /Н. Сирогози, Благодатне/»¹⁶⁴. У наступних зведеннях, останнє з яких датується 20 січня 1933 р., акценти розміщені на конкретних прикладах. В Прядичівці Царичанського району місцеві вчителі випускали стінгазети із відповідними гаслами, організовували культпоходи, буксирні учительські бригади. «Викрито багато ям, лише учнями — 11 ям»¹⁶⁵. Цей документ добре підтверджує істинність наведеного вище спогаду І.Самійленка. На території Царичанського та Ново-Московського районів діяли спеціально сформовані обкомом спілки Робос вчительські бригади. Лише в Гудихінській сільраді Ново-Московського району така бригада з 6 по 20 січня відібрала у селян 67,54 центнера зерна¹⁶⁶.

Слід зауважити, що не всі освітяни як слід виконували поставлені владою завдання з викачування продовольства, але такі вчителі були в абсолютній меншості. З огляду на малочисельність їх навіть у звітах обласної спілки Робос названо майже поіменно. Згадаємо цих освітян і ми, оскільки в тогочасній ситуації їх можна вважати героями, або просто Людьми з великої літери. Це вчитель Романенко, виключений із спілки 11 грудня 1932 р., як це не дивно звучить для представника його професії, за саботаж хлібозаготівель, а також «окремі вчителі, які розклалися, втратили класову чуйність, перетворилися в куркульську агентуру і відмовилися працювати на хлібозаготівлі. Це такі: Троцько, Тарасов Н., Єлагін, Соловина і Шадлук». Всього таких вчителів в Дніпропетровській області назбиралося 11 осіб, тобто не названо лише п'ять. «За саботаж, переховування хліба, бездіяльність і аполітичність» розпущено Косівський сільський комітет спілки Робос Олександрійського району, відзначалася «квола організація хлібозаготівель з боку освітян Солонянського району»¹⁶⁷.

Ставлення освітян Дніпропетровської області до хлібозаготівель є характерним для всієї України. Вчителі як соціальна група виявили найменший з поміж інших груп села спротив геноциду. Про це свідчать і дані зі звіту ДПУ УСРР про боротьбу з тероризмом і зривом хлібозаготівель. В ньому вказано, що за листопад 1932 — січень 1933 рр. загалом по Україні за зрив хлібозаготівель заарештовано 37 797 осіб, із них по вузам та школам — 216 осіб. Навіть по низовому радапарату, який безпосередньо відповідав за виконання планів, кількість заарештованих сягала 763 особи. За професійною ознакою в серед заарештованих було 316 сільських вчителів (ймовірно, не всі на той час працювали в школі, оскільки цифра менша за кількість заарештованих по вузам і школам), тоді як голів сільрад — 388. Зауважимо, що кількість сільрад, а відтак і їх керівників, була значно меншою, аніж сільських вчителів: сільрад було близько 11 тис. (станом на 1 жовтня 1928 р. — 10 915, а на 15 грудня 1935 — 11 050)¹⁶⁸,

тобто зміни несуттєві), тоді як вчителів на селі на початок 1932/1933 навчального року, як вже відзначалося вище, було більше 96 тис., а за даними Наркомосу на кінець грудня 1932 р. і взагалі 110 500 осіб¹⁶⁹.

Завдяки запровадженню спеціального вчительського фонду втрати вчительства від Голодомору були порівняно невеликі. Це не означає, що вони були добре забезпечені матеріально, однак від голодної смерті приналежність до цієї соціальної групи рятувала. Як згадувала мешканка с. Проїждже Старобільського району на Луганщині, «у мене батько учителював, ми й не дуже знали голод, ну знаємо. Ну а були такі люди, що пухли і на ходу мерли»¹⁷⁰.

У містах матеріальне становище освітян не відрізнялося від робітників та службовців. Щоправда, виникли побоювання щодо його значного погіршення після виходу в світ 4 грудня 1932 р. постанови Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) «Про розширення прав заводоуправ у справі постачання робітникам і поліпшенні карткової системи». Економічна нарада УСРР «визнала за потрібне рішення організувати постачання співробітникам, що обслуговують дане підприємство (школи, лікарні, міліція, ясла тощо) як правило через відповідні міські споживчі товариства»¹⁷¹. Таким чином ламалася налагоджена система і додаткове навантаження падало на міські споживчі товариства, де й так було чимало проблем. Однак вже 10 грудня на місця відправляється телеграма наркома постачання СРСР А. Мікояна, у якій наголошується, що при виконанні постанови від 4 грудня 1932 р. «не повинне допускатися зняття з постачання через заводські крамниці вчителів початкової та середньої школи»¹⁷². 20 грудня ця телеграма була продубльована заступником наркомату постачання України М. Берліним: «Учителів середньої та початкової школи залишаються на постачанні через заводські лавки»¹⁷³.

Завдяки гарному врожаю 1933 р. ситуація поступово нормалізувалася, норми постачання збільшувалися. З 1 січня 1935 р. були відмінені картки на хліб і розпочався його вільний продаж. Після апробації досвіду з хлібом та крупами, в УСРР, згідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 25 вересня 1935 р., з 1 жовтня 1935 р. були знижені роздрібні ціни на хліб, борошно і крупу, скасована карткова система та запроваджені єдині державні роздрібні ціни на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю¹⁷⁴. У всіх містах України остаточно вступила в права безкарткова торгівля продуктами харчування. Назріла потреба в черговий раз відкоригувати заробітну плату вчителя.

Певним додатком до заробітної плати вчителів стало запровадження інституту класного керівництва. Раднарком УСРР 8 вересня 1935 р. вирішив: «Щоб поліпшити роботу по комуністичному вихованню, зобов'язати НКОсвіти з 1 вересня 1935 р. встановити по всіх школах і класах штат класних керівників». Наказувалося до 10 вересня видати положення про класне керівництво. Пересічна плата за нові обов'язки для вчителів 5–10 класів мала складати п'яти частину пересічної ставки, а «для досвіду» було вирішено «запровадити з 1 вересня 1935 року в 10 кращих школах Києва штат класних керівників, установивши для них 10 годин викладової роботи на шестиденний тиждень»¹⁷⁵. Зауважмо, що невдовзі частку доплати за класне керівництво в заробітній платі вчителя було суттєво знижено.

Після певної стабілізації в суспільстві та створення уніфікованої в межах СРСР структури школи та навчальних дисциплін настав час ввести єдині для

всього СРСР принципи оплати вчительської праці. Постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про підвищення заробітної плати вчителям і іншим шкільним працівникам» було ухвалено 9 квітня 1936 р., напередодні вже проаналізованих нам рішень про персональні звання вчителя та про проведення атестації педагогів. У ній усі вчителі та керівний персонал ділилися за розрядами, типом школи та предметом викладання, а керівний склад — ще й за кількістю учнів у школі. Ставки заробітної плати вчителів були такими:

Таблиця 8.

**Основна сітка заробітної плати вчителів за положенням 1936 р.
(в рублях за місяць)¹⁷⁶**

Категорії працівників	Міста і робітничі селища			Сільські місцевості		
	Стаж педагогічної роботи (роки)					
	≤5	5-10	≥10	≤5	5-10	≥10
А) Вчителі початкових шкіл та 1–4 класів неповних середніх і середніх шкіл						
<i>І розряд</i> — з середньою педагог. освітою	270	300	330	240	270	300
<i>ІІ розряд</i> — із загальною освітою	240	260	280	215	235	250
Б) Вчителі 5–7 класів неповних середніх і середніх						
Вчителі рідної мови, літератури, математики, фізики, хімії, географії, історії, природознавства, іноземних мов.						
<i>І розряд</i> — з вищою освітою	330	370	400	300	340	370
<i>ІІ розряд</i> — ті, які закінчили 2-х річні вчительські ін-ти.	300	330	360	270	300	320
Вчителі малювання, креслення, праці, фізкультури, музики і співів						
<i>І розряд</i> — з вищою. освітою	280	310	340	250	275	300
<i>ІІ розряд</i> — із середньою освітою	250	270	290	220	240	260
В) Вчителі 8–10 класів середніх шкіл і викладачі педагогічних технікумів						
Вчителі рідної мови, літератури, математики, фізики, хімії, географії, історії, природознавства, іноземних мов						
<i>І розряд</i> — з вищою освітою	360	400	425	325	370	400
<i>ІІ розряд</i> — без закінченої вищої освіти.	310	340	370	290	320	340
Вчителі креслення, праці, фізкультури і військової справи						
<i>І розряд</i> — з вищою освітою	290	320	345	260	290	310
<i>ІІ розряд</i> із середньою освітою	250	275	295	230	250	270

Встановлювалася тарифна сітка і для адміністрації шкіл. Вона коливалася від 270 руб. в завідувача початкової школи (стаж до 5 років, сільська місцевість,

до 80 учнів в школі), до 600 рублів в директора середньої школи у місті, в якій навчалось більше 800 учнів. У завучів — від 150 руб. (село, неповна середня школа, до 7 класів у школі, без закінченої вищої освіти) до 500 руб. (місто, середня школа, більше 22 класів, вища освіта). Представники адміністрації мали право викладати в школах не більше двох годин на день.

В основній таблиці всього врахувати було неможливо, тому зауважимо на уточненнях. На 10% нижче від відповідних ставок II розряду мали вчителі 1–4 класів, які не отримали закінченої середньої освіти, в 5–7 класах — вчителі основних предметів, які мали лише середню освіту, а також вчителі малювання, креслення, співів, праці, фізкультури (допоміжні предмети), як не мали закінченої середньої освіти. Натомість ті педагоги, які мали 25-річний стаж, отримували зарплатню на 10% більшу за вчителів зі стажем більше 10 років.

Вказані у таблиці ставки встановлювалися із розрахунку за 4 годин викладацької роботи на день у початкових класах та 3 години у решті класів. За додаткові години належало отримувати додаткову оплату відповідно до зазначеної ставки. Для вчителів рідної мови, математики та літератури встановлювалися додаткова надбавка у 40 руб. за перевірку зошитів. За класне керівництво у Києві та Харкові мали доплачувати по 50 руб. на місяць, а в решті міст — по 30 руб. Тобто якщо на початку впровадження цього інституту у вересні 1935 р мова йшла про 2/3 ставки в експериментальних школах (10 годин викладацької роботи на шестиденний робочий тиждень) або 1/5 для усіх шкіл, то вже менше ніж через рік за класне керівництво платили в середньому 10% від ставки¹⁷⁷.

У травні 1936 р. була затверджена інструкція по впровадженню закону в життя. У ній усі непрофільні (непедагогічні) навчальні заклади, документи про закінчення яких мали вчителі, були систематизовані за трьома категоріями: прирівняні до педагогічних технікумів, до учительських інститутів та до вищих навчальних закладів. Відзначимо цікаву деталь: інститути народної освіти РСФРР були прирівняні до учительських інститутів, а інститути народної освіти УСРР — до вузів¹⁷⁸. У цьому документі вказувалося, що у випадку якщо один вчитель викладає у різних типах класів або різні предмети (приміром фізику і креслення), то тарифікація має здійснюватися по кожній групі класів і по кожному предмету окремо¹⁷⁹.

Завершилася уніфікація матеріального становища вчительства рішенням РНК СРСР від 10 квітня 1936 р. «Про порядок виплати заробітної плати вчителям». За ним в містах та робітничих селищах вчителя мали отримувати гроші два рази на місяць (1 та 16 числа кожного місяця), а в сільських — 1 раз (20 числа). Видатки на заробітну плату сільським вчителям передавалися від сільрад до районного бюджету. За затримку чи неповний розрахунок винних слід було притягувати до суду¹⁸⁰.

Таким чином, з ліквідацією карткової системи постачання продуктів матеріальне становище вчителя визначав розмір заробітної плати. Зникли місцеві відмінності у винагороді вчителів за їх працю. Встановлені у квітні 1936 р. правила нарахування та виплати грошової винагороди були універсальними і враховували усі об'єктивні риси, які характеризували кваліфікацію та професійне навантаження вчителя: освіта, педагогічний стаж, кількість навчальних годин, місце праці, кількість учнів (останнє — для адміністративного персо-

налу). Важливу роль для впевненості вчителя у завтрашньому дні відігравали законодавчі гарантії держави щодо регулярної і своєчасної виплати грошей. Чітко прописані правила тарифікації дозволили стабілізувати матеріальне становище вчителя. За схожими принципами нараховувалося матеріальне забезпечення до кінця існування СРСР, багато схожого є і з нинішньою системою тарифікації праці освітян.

4. Девіація і норма у поведінці вчителя: більшовицький погляд і суспільні очікування

Повсякденне життя радянського вчителя від початку існування радянської влади перебувало під пильним контролем більшовицьких ідеологів. Вимоги до вчителя були набагато більші, аніж до пересічних громадян, бо він мав стати провідником комуністичного впливу на широкі маси. Однак влада мусила враховувати суспільні уявлення і настрої самого вчительства, тому не намагалася отримати «все й відразу». Запити влади змінювалися по мірі вживання в суспільство комуністичної ідеології. Тому далеко не всі освітяни, світоглядні позиції яких спочатку відповідали необхідним ідеологічним критеріям, змогли залишитися «своїми» для влади в наступні роки. Звільнення вчителя з роботи, якщо воно не пов'язане з відсутністю фахових знань у конкретного педагога, найкраще проливає світло на суть змінених вимог влади до повсякденного життя та позапрофесійної діяльності вчителя і демонструє неприйнятні для неї риси поведінки педагога. Один з таких випадків (казусів) став предметом дослідження у цій статті.

Російський історик Ю. Безсмертний, один зі «стовпів» сучасної методології історичної науки в Росії, в середині 1990-х рр. підкреслював важливу роль випадку (казусу) в дослідженні минулого. Визначаючи типи казусів, він зазначав: «Вибір кожною особою конкретної лінії своєї поведінки міг породжувати казуси різного типу. В одних «випадках» люди усвідомлено (чи не усвідомлено) діяли у згоді із прийнятими в цьому суспільному середовищі правилами, орієнтуючись на масові уявлення про обов'язкове та заборонене. Вчинки таких людей — це казуси, які втілюють пануючі в суспільстві стереотипи. Зустрічалися, однак, особи, для яких така конформна поведінка чомусь виявлялася неможливою. Одні з них насмілювалися *зневажати звичаями, порушувати закони* (виділено мною — *Авт.*); інші, навпаки, намагалися реалізувати в повсякденному житті те, що вважалося недосяжним ідеалом»¹⁸¹. При цьому дослідник зазначав, що саме випадки другого типу є більш цікавими.

Поділ казусів на типовий та нонконформістський, який запропонував Ю. Безсмертний, не можна назвати універсальним. Він є зручним інструментарієм історика лише при дослідженні сталого суспільства, а міжвоєнний період таким не був. Автор статті у характеристиці другого типу казусів не дарма виділив слова про *«зневажання звичаями і порушення закону»*: у добу змін, а таким був весь період 1920–1930-х років, «звичаї» та «закони» досить часто суперечили одне одному. Мало того, перед конкретною особою при виборі своєї моделі поведінки поставало завдання вибору між існуючим в суспільстві уявленням («звичаєм») та нав'язуваними владою нормами («законом»). Відтак особа могла діяти у згоді з усталеними у суспільстві нормами, але реально бути